

Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi: Yeni Araç ve Mekanizmalar

*Turkey's Public Diplomacy Toward the Turkic World:
The New Instruments and Mechanisms*

Yrd. Doç. Dr. Muharrem EKŞİ*

Özet

Küresel siyaset ve diplomasi alanındaki dönüşümlerin bir ürünü olarak son 50 yılda ortaya çıkan kamu diplomasisi, 11 Eylül terör saldırılarıyla tekrar önem kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye de dış politikada kamu diplomasisini uygulamaya ilk defa 2000'li yıllarda AK Parti iktidarı döneminde geçmiştir. Türkiye'nin kamu diplomasisini uygulamaya geçmesindeki temel saik, AK Parti iktidarının dış politika amaçları olmuştur. Yeni hükümetin dış politikada bölgesel güç olmaya yönelik politikası kamu diplomasisini gerektirmiştir. Bu çerçevede araştırmada Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi politikası irdelenmiştir. Zira Türkiye'nin kamu diplomasisinde Türk Dünyası özel bir yere sahip olmuştur. Bu makalede iki temel argüman geliştirilmiştir. Birincisi, Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi stratejik iletişim temelli geliştirilmiştir. Buna bağlı olarak Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi politikasında iletişim araç ve mekanizmaları öne çıkarılmıştır. İkincisi ise Gaspıralı'nın fikirleri, Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisinin düşünsel temeli olarak ele alınmıştır.
Anahtar kelimeler: Kamu diplomasisi, Türk dış politikası, Türk Dünyası, yumuşak güç, BYEGM

Abstract

Public diplomacy is a product of the transformation of global politics and diplomacy in the last 50 years which has gained importance again after 9/11 terror attacks. In this context, Turkey initiated to implement public diplomacy for the first time during 2000's under AK Party governments. Turkey's main motives for conducting public diplomacy has been foreign policy objectives of AK Party. The new government's foreign policy objective of becoming regional power necessitated public diplomacy. In this framework, this research analyzes Turkey's public diplomacy toward the Turkish World. Likewise, the Turkic World has had a special place in Turkish public diplomacy. Two main arguments developed in this article: First, Turkey's public diplomacy toward the Turkic World has been developed as strategic communication-based. Accordingly, communication instruments and mechanism is highlighted in Turkey's public diplomacy toward the Turkic World. Second, Gaspıralı's ideas are considered as the intellectual foundation for Turkey's public diplomacy toward the Turkic World.

Keywords: Public diplomacy, Turkish foreign policy, the Turkic World, soft power, BYEGM

* Kırklareli Üniversitesi Kamu Diplomasisi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, muharremeksi@klu.edu.tr

Kamu Diplomasisi: İletişim Politikası

Geleneksel diplomasi, devletlerin diğer ülkelerin resmi temsilcileri ve akredite edilmiş diplomatlarıyla devletler arası ilişkileri yürütme sanatıyken kamu diplomasisi, bir ülkenin diğer devletlerin halklarıyla iletişim politikasıdır. Küreselleşen dünyada iki ülke ilişkilerinin sadece devletler arası düzeyde inşa edilmesi artık iletişim ve dijital çağda yetersiz kalması nedeniyle devletler, toplumsal düzeyde ilişkilerini geliştirmek üzere kamu diplomasisini geliştirmişlerdir. Bu anlamda kamu diplomasisi, iletişim politikalarıyla doğrudan ya da dolaylı yollardan diğer ülkelerin halklarına ulaşarak ilişki inşa etme yöntemidir. 1960'lardan itibaren TV'ler, özellikle 1990'larda internetin günlük hayatımıza girmesiyle birlikte sürekli birbiriyle irtibat halinde olan yeni bir dünya ortaya çıkmıştır. İşte bu ortamda toplumların yeni iletişim ve bilgi teknolojileri çerçevesinde birbirinden anlık haberdar olduğu günümüzde devletler de diğer ülkelerin toplumlarına ulaşma ve politikalarını sadece devlet yetkililerine değil iletişim yöntemlerini kullanarak halklara da anlatmak zorunda kalmıştır. Böylece kamu diplomasisi, devletlerin diğer ülkelerin toplumlarıyla konuşması olarak gelişmiştir. Nitekim iletişim uzmanı ve Routledge Handbook of Public Diplomacy kitabının editörü Nancy Snow, kamu diplomasisini hükümetten halka doğru bir iletişimsel ilişki kurma yöntemi ve devletlerin küresel toplumla konuşması şeklinde tanımlamıştır [Snow, Taylor 2009: 6].

Diğer taraftan kamu diplomasisiyle birlikte yeni diplomatik düzende yeni aktör ve araçlar ortaya çıkmıştır. Klasik diplomasiyi uygulayanlar devlet başkanları, başbakanlar, dışişleri bakanları, diplomatlar ve genel olarak devletlerin resmi yetkilileri iken kamu diplomasisi uygulayıcıları olarak resmi devlet yetkilileri haricinde özellikle sivil toplum temsilcileri, STK'lar, think tankler, TV ve medya, gazeteciler, akademisyenler, edebiyatçılar, yazarlar, entelektüeller, kanaat önderleri ön plana çıkmıştır. Ayrıca konvansiyonel diplomasi, büyükelçilik ve konsolosluklar, hükümetler arası örgütler, ikili ve çok taraflı örgütler, zirve toplantıları, konferans diplomasisi ve müzakere yöntemleriyle kapalı kapılar ardında yürütülürken kamu diplomasisi ise medya ortamında kamuoyuna açık bir şekilde yeni iletişim teknolojileri kullanılarak yürütülmektedir. Çünkü kamu diplomasisinde hedef kitle klasik diplomasideki resmi devlet yetkilileri değil, sıradan bireyler yani halklardır. Halklara da günümüz dijital çağında yeni iletişim araçlarıyla ulaşmak gerekmektedir. Bu nedenle kamu diplomasisi yeni diplomatik düzene yeni araç ve yöntemler eklemiştir¹. Özellikle TV, radyo, internet, sosyal medya gibi araçlar kamu diplomasisindeki temel araçlar ve iletişim yönetimi olarak öne çıkarken ulus-markalama, imaj-prestij yönetimi, haber yönetimi, bilgilendirme ve tanıtım faaliyetleri de yeni yöntemler olarak ortaya çıkmıştır [Ekşi 2014: 89-116]. Böylece devletler, günümüzde diğer ülkelerin halklarına bu yeni yöntem ve araçlarla ulaşarak doğrudan etkileşime girerek ilişkilerini toplumsal düzeyde inşa etme ve geliştirme politikasını uygulamaya başlamışlardır.

Türkiye de kamu diplomasisi faaliyetlerine kurumsal düzeyde çok geç de olsa Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğünü Ocak 2010 tarihinde açarak başlamıştır. Ancak Türkiye, kurumsal düzeyde kamu diplomasisi çerçevesinde olmasa da kalkınma ve dış yardım düzeyinde Soğuk Savaşın sona erdiği ve Sovyetlerin 1991 yılında dağılmasından sonra Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yönelik 1992 yılında kurduğu TİKA aracılığıyla kamu diplomasisi

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Brian Hocking, Jan Melissen, Diplomacy in the Digital Age, Clingendael Report, Netherlands Institute of International Relations, July 2015, Erişim tarihi: 15.12.2015, http://www.clingendael.nl/sites/default/files/Digital_Diplomacy_in_the_Digital%20Age_Clingendael_July2015.pdf

faaliyeti uygulamıştır [Aydın 2008: 382,420-430]². Bununla birlikte Türk dünyasında kamu diplomasisinin düşüncel kökleri çok daha öncesine dayanmaktadır.

Türk Dünyasında Kamu Diplomasisinin Düşüncel Temeli: Gaspıralı

Tarihsel olarak Türk Dünyasında kamu diplomasisi anlayışı hep var olmuştur. Özellikle İsmail Gaspıralı'nın eserleri ve faaliyetleri kamu diplomasisi çerçevesinde değerlendirilebilir. Gaspıralı, 100 yıl önce "dilde, fikirde, işte birlik" sözüyle bir anlamda Türk dünyasında modern anlamda kamu diplomasisi düşüncesinin fikirsel temelini atmıştır. Bu anlamda Gaspıralı, Türk dünyasında kamu diplomasisinin kurucusudur. Türk dünyasının birlik haline gelebilmesinin şifrelerini dilde, fikirde ve işte birlik olarak saptamıştır. Gaspıralı, zamanı aşan bu formülü ile bugün bile Türk Dünyası için hem fikirsel düzeyde hem de uygulamada kamu diplomasisinin temellerini atmıştır. Gaspıralı'nın ifade ettiği bu birliği Türk Dünyasında sağlamanın en önemli yöntemlerinden birinin kamu diplomasisi olduğu ileri sürülebilir. Gaspıralı, Türk Dünyasında öncelikle "fikir birliğini" çıkış noktası yapmasıyla bugün de gerçek manada Türk Dünyasının var olabilmesi için öncelikle fikir birliğinden hareket edilmesini daha 20. yüzyılın başlarında ortaya koymuştur. Faaliyet açısından ise Gaspıralı'nın hayatı, kamu diplomasisi uygulamaları olarak değerlendirilebilir³. Gaspıralı'nın sivil toplum düzeyindeki faaliyetleri ise bize Türk Dünyası için sivil toplum temelli kamu diplomasisi faaliyetleri⁴ yapmamızın temellerini atmıştır.

Gaspıralı Türk Dünyasına kamu diplomasisi perspektifi sunmuştur. Zira kamu diplomasisini iletişim stratejisi olarak değerlendirdiğimizde dilde, fikirde, işte birliği sağlayabilmek ve gerçek anlamda bir Türk Dünyasından bahsedebilmek için kamu diplomasisinin iletişim yöntemlerinin kullanılması elzemdir. Gaspıralı'nın kamu diplomasisi anlayışı üzerinden 21. yüzyıl Türk Dünyasına uygun güncel bir kamu diplomasisi stratejisi geliştirilebilir. Kamu diplomasisiyle Türk Dünyasının toplumsal, tarihsel ve kültürel birlikteliği yeniden canlandırılabilir. Gaspıralı'nın dilde, fikirde, işte birlik formülü, Türk dünyasına yönelik kamu diplomasisi stratejisi ve metodolojisinin temeli olarak değerlendirilebilir.

İşte bu bağlamda Gaspıralı'nın bu şifresi kamu diplomasisi araç ve yöntemleriyle gerçekleştirilebilir. Nitekim Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisini iletişim stratejisi bağlamında temellendirmesi bir anlamda Gaspıralı'nın formülünü uyguladığını düşündürmektedir. Türkiye, Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi araçlarını ağırlıklı olarak iletişim araçları düzeyinde yoğunlaştırmıştır. Özellikle Türk Dili Konuşan Ülkeler ve Topluluklar Medya Platformu, Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumu gibi araçlar üzerinden Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi politikasını iletişim stratejisi temelinde inşa ettiği görülmektedir.

Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik İletişim Araçları

Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumu

Türkiye, Ocak 2010 tarihinde Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğünü kurduktan hemen sonra Türk Dünyasına yönelik iletişim temelli kamu diplomasisi stratejisi geliştirerek kısa bir sürede yıl sonunda Aralık 2010 tarihinde Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlü-

² Tika tarihçemiz için bk. <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihcemiz-222>

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Murat DURAN, "Dilde Fikirde İşte Birlik: İsmail Gaspıralı", *21. Yüzyıl*, Sayı 34, Ekim 11, ss.101-107.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Metin ARIKAN, "Gaspıralı'nın Türk Dünyası'na Tesirleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt V, Sayı 1, Yaz 2005, ss.13-20.

ğü (BYEGM) ile Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) işbirliğinde Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumu Ankara'da kurulmuştur. Bu forum çerçevesinde her yıl medya forumları düzenlenerek kamu diplomasisi stratejisinin içeriği oluşturulmaya çalışılmaktadır. "Küreselleşen Dünyada Medya: Fırsatlar ve Sorunlar" başlığında Aralık 2010 tarihinde Ankara'da toplanan I. Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumunda Avrasya coğrafyasındaki bölgesel ve uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi, Türk Dünyasının medya alanında birleşmesi, üye ülkeler arasında karşılıklı ortak irade geliştirilmesi, Türk Dünyasında ortak Türkçenin iletişim dili haline getirilmesi ve ortak algıların oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır⁵.

Bu anlamda Türkiye'nin Türk dili konuşan ülkelerle özellikle Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleriyle ilişkilerinin medya temelinde kamu diplomasisinin iletişim araçları ve yöntemlerinin kullanılarak geliştirilmesi planlanmaktadır⁶. Nitekim ilk forumda medya aracılığıyla ortak kültürel ve tarihi değerlere sahip Türk halklarının bir platform etrafında birleştirilmesi kararı alınmıştır. Bir yıl bile geçmeden Ekim 2011 tarihinde Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Platformu kurulmuştur.

Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Platformu

Türk Dili Konuşan Ülkeler ve Topuluklar Medya Platformu, Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumunun iletişimsel mekanizması olması amacıyla kurulmuştur. Zira Türk Medya Platformu, TurkmeP adıyla internet web sitesi (<http://www.turkmep.org/>) açılarak Türk dili konuşan ülkelerin medya tabanlı yapılanması gerçekleştirilmiştir. Platform, yapılanmasını küreselleşme olgusu ve yeni iletişim teknolojileri çerçevesinde gerçekleştirmekle Türk Dünyasına yönelik ilişki ve iletişim inşasını kamu diplomasisinin medya araçlarıyla gerçekleştirme stratejisini benimsemiştir. Nitekim Türk Medya Platformu tüzüğünün girişinde Türkçe konuşan ülkeler arasındaki ilişkilerin kamu diplomasisi aracı olan medya aracılığıyla geliştirilmesinin kararlaştırıldığı ifade edilmektedir. Zira platformun tüzüğünde kamu diplomasisi yöntemleriyle üye ülkeler arasında var olan köklü ortak tarih, dil ve kültüre dayalı ilişkilerin ortak çıkar temelinde geliştirilmesinin amaçlandığı vurgulanmıştır.

Ayrıca tüzükte platform üye ülkeleri arasında küresel siyasette ortak refleksler geliştirebilmek amacıyla ortak algı ve tutumların oluşturulmasının amaçlanması dikkat çekmektedir. Ortak tutumların inşa edilmesine yönelik bu kararlar aynı zamanda küresel siyasette Türk Dünyası olarak bir güç bloğunun oluşturulmasını hedeflemesi bakımından kritik öneme sahiptir. Ancak bunun şimdilik bir ideal olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Türk dünyası ülkelerinin küresel siyasette ortak tutum takınması, ortak çıkar temelinde birleşmeleri ve ortak politika izlemelerini gerektirmektedir. Bu da ancak Gaspıralı'nın ifade ettiği 'dilde, fikirde, işte birlik'le ancak sağlanabilir ki Türk dünyasının en azından şimdilik bundan çok uzak olduğu aşikârdır.

TRT

Soğuk Savaş döneminin propaganda savaşı, yeni iletişim ve bilgi teknolojilerinin artan etkisi nedeniyle 21. yüzyılda yerini enformasyon savaşlarına bırakmıştır. Artık devletler arasındaki

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. "Küreselleşen Dünyada Medya: Fırsatlar ve Sorunlar", *I. Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumu*, 21-22 Aralık 2010, Ankara, s.4.

⁶ Mehmet Seyfettin Erol, Türkiye'nin Türk dünyası birliğine yönelik politikalarının söylemden öteye bir stratejiye dönüşemediğini vurgulamıştır. Mehmet Seyfettin Erol, "İniş-Çıkışlarıyla Türkiye'nin Türk Dünyası Politikası", içinde Sedat Laçiner, Hacı Necefoğlu, Hasan Selim Özertem (der.), *Türk Dış Politikası: Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri*, Usak, Ankara Nisan, 2009, s.200.

mücadelenin en önemli boyutu olarak medya savaşları ön plana çıkmıştır. Küresel siyasetin çoğunlukla kitle iletişim araçlarıyla enformasyon mücadelesi halini aldığı günümüzde bu ortam uyum sağlamak üzere devletler kendilerini geleneksel savaşa nasıl silahlı kuvvetlerini geliştirmekle hazırlanırken enformasyon savaşlarına da medya araçlarındaki etkilerini ve güçlerini artırarak hazırlanmaktadır. Bu bağlamda ABD'nin CNN'i İngiltere'nin BBC, Rusya'nın Russia Today kanalı, Çin'in CCTV'si, Almanya'nın DW ve Arap dünyasının Al-Jazeera'si bir anlamda küresel enformasyon savaşlarındaki araçları olarak işlev görmeye başlamışlardır.

İşte bu ortama Türkiye, çok geç de olsa 2006 yılında ilk olarak Türkiye'nin Sesi radyosuna kurarak girmiştir. Ardından devlet televizyonu olan TRT'yi kamu diplomasisi çerçevesinde yeniden yapılanmaya tabi tutarak 2008 yılında 35 dilde yayın yapan trt-world.com.tr adlı çevrimiçi web sitesini kurmuştur. Daha sonra Türkiye, TRT Avaz kanalını 2009 yılında yeniden yapılandırarak başta Türk Dünyası olmak üzere Balkanlardan Ortadoğu'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya hitap etmeye başlamıştır. Böylece Türkiye, TRT Avaz kanalıyla 27 ülkede 250 milyon nüfuslu bir coğrafyada Türkçe, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe ve Türkmençe programları ile Türk Dünyası ağırlıklı yayın yaparak bir anlamda Gaspıralı'nın dilde fikirde işte birlik formülünü uygulamaya başlamıştır denilebilir. Zira TRT Avaz, Türk dünyasına medya aracılığıyla ulaşarak ortak algı ve refleksler oluşturma zihniyetiyle hareket ederek karşılıklı ortak etkileşimi yeniden inşa eden yayınlar yapmaktadır. Böylece TRT Avaz, Türk dünyasının ortak sesi olma idealiyle çok yönlü işlevleri yerine getirmeye çalışmaktadır. En önemlisi ise Gaspıralı'nın hayalini gerçekleştirmek için Türk dünyasında ortak dil ve düşünce birliğini sağlamaya yönelik ortak kültür ve tarihe vurgu yapan yayınlar yapmaktadır. Çünkü gerçek anlamda bir Türk Dünyasından bahsedebilmek için öncelikle ortak dil oluşturulması gerekmektedir ki günümüzde bu amaca ancak kitle iletişim araçlarının etkin kullanılmasıyla ulaşılabilir. Nitekim Türkiye artık AK Parti iktidarı döneminde küresel siyasette başarılı olmanın en önemi yollarından birinin kitle iletişim araçlarını etkin kullanmadan geçtiği ve ülke olarak küresel enformasyon mücadelesinde medya alanında da varlık gösterilmesi gerektiğini nihayetinde öğrenmiş bulunmaktadır. Bu amaçla AK Parti hükümeti T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü'nü (BYEGM) de yeniden kamu diplomasisi çerçevesinde yapılandırmıştır.

BYEGM

Türkiye'nin en eski ve köklü kurumlarından biri olan BYEGM, AK Parti döneminde kamu diplomasisi çerçevesinde yeniden yapılandırılarak başta çalışma alanlarına kamu diplomasisinin özellikle iletişim yöntemlerini dahil etmiştir. Ayrıca Ocak 2010 tarihinde açılan Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü'nün genel sekreteryası işlevini de yüklenerek doğrudan Türkiye'nin kamu diplomasisi kurumlarından biri haline gelmiştir. Aynı zamanda çalışma zihniyetini de enformasyon mücadelesine uygun bir biçimde yeniden düzenlemiştir. Özellikle kurumun "gerçekçi bir Türkiye algısı için" çalışma ilkesi ve yeni medya düzenine entegrasyonu hedeflemesi⁷, küresel enformasyon savaşları ortamına uyum sağlamaya çalıştığını göstermektedir. Ayrıca kurumun vizyon ve misyonunu Türkiye'nin tanıtımı ve iletişim stratejisi üzerine bina etmesi, kamu diplomasisi çerçevesinde yeniden yapılanmaya gittiğine işaret etmektedir.

Diğer taraftan BYEGM, doğrudan Türk Dünyasına yönelik olarak iki büyük girişime imza atmıştır. Kurum, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi ile ortaklaşa Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumunun kurulmasını sağlamıştır. Daha sonra Türk Dili Konuşan Ülkeler

⁷ BYEGM Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. <http://www.byegm.gov.tr/turkce/byegm-hakkinda>

ve Topluluklar Medya Platformunun ve Türk Dünyasında ortak bir web sitesinin kurulmasına öncülük etmiştir. Ayrıca BYEGM, düzenli olarak her yıl Türk Dünyasına yönelik medya forumlarının düzenlenmesi ve forum kitapçıklarının çıkarılmasını temin etmektedir. Bunların 2000'lerde Türkiye, Türk Dünyasına yönelik kurumsal düzenlemelere ve var olan kurumları da kamu diplomasisine göre yeniden yapılandırmaya gitmiştir.

Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Kurumsal Araçları Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi)

Aynı zamanda Türk Keneşi olarak ifade edilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) adıyla 2009 yılında Nahçıvan antlaşması⁸ ile Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında kurulmuş uluslararası bir örgüttür. İdare merkezinin İstanbul olduğu konsey, işleyiş tarzı olarak Avrupa Konseyi, İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth), Fransızca Konuşan Ülkeler Topluluğu (Francophonie), Arap Ligi ve İslam Konferansı Örgütünü benimsemiştir. Konseyin temel amaç ve görevleri ise başta Türk Dünyası ülkeleri arasında karşılıklı güvenin tesis edilmesi, dış politika konularında ortak tutumların inşa edilmesine yönelik çalışmalar yapılması, Türk Dünyası ülkeleri arasında kitle iletişim araçlarıyla etkileşimin temin edilmesiyle ortak iletişim stratejilerinin geliştirilmesi olarak belirlenmiştir⁹. Konseyin işleyiş tarzı teorideki Türk Dünyasını pratiğe dönüştürebilmek için kamu diplomasisi mekanizmasını gerekli kılmaktadır. Özellikle konseyin amaç ve görevlerini gerçekleştirebilmek için küresel siyasetin 21. yüzyıldaki dönüşen boyutuna uygun olarak kamu diplomasisinin iletişim ve medya araçlarını kullanmayı prensip olarak tercih etmesi zamanın ruhuna da uygundur.

Küresel siyasette de facto bir Türk Dünyasından bahsedebilmek için ortak dış politika tutumlarının belirlenmesini amaçlarına dâhil eden konsey, bunu gerçekleştirebilmek için üye ülkelerin dış politika araştırma merkezlerini bir araya getirerek toplantılar düzenlemektedir¹⁰. Ayrıca Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan gibi dış politika sorunlarına karşı Türk dünyasında ortak tutumların belirlenebilmesi için toplantılar düzenlenmektedir¹¹. Özellikle konseyin üye ülke Dışişleri Bakanlarından müteşekkil Dışişleri Bakanları konseyi toplantıları¹² düzenleyerek Türk dünyasının dış politikasının oluşturulmaya çalışılması idealden fiiliyata dönüşürse küresel siyasette büyük bir güç odağı oluşturacağı muhakkaktır. Diğer taraftan ortak tarih ders kitaplarının hazırlanması çalışmalarıyla¹³ konsey, Türk Dünyasında ortak tarih ve kültürü canlandırma faaliyetleri yürüterek ilişkilerin temelini sağlamlaştırmaktadır. Bununla birlikte konsey, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) ile New York'ta Eylül 2014 tarihinde mutabakat zaptı¹⁴ imzalayarak bölgesel örgütlerle işbirliği yöntemini de uygulamaya başlamıştır. Bu anlamda konsey,

⁸ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahçıvan Antlaşması (imza tarihi: 3 Ekim 2009), http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/Nahcivan-Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

⁹ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Genel Bilgi, http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10

¹⁰ Türk Keneşi Üye ülkelerin Resmi dış politika merkezleri toplantısı, Basın Duyurusu, <http://www.turkkon.org/tr-TR/basin-duyurusu/3/54/54/2289>

¹¹ Türk-Ermeni ilişkilerinin geleceği, <http://www.turkkon.org/tr-TR/turk-kenesi-proje-direktoru-zamin-aliyev-16-aralik-2015-tarihinde-ankara%0da-duzenlenen-turk-ermeni-ileskilerinin-gelecegi-uzerine-projeksiyonların-ele-alındığı-toplantıya-istirak-etmiştir/3/54/54/2286>

¹² Siyasi İşbirliği, <http://www.turkkon.org/tr-TR/siyasi-isbirligi/3/33/33/34>

¹³ Ortak Türk Tarihi Ders Kitabı, <http://www.turkkon.org/tr-TR/ortak-turk-tarihi-ders-kitabi-devlet-baskanlarınca-memnuniyetle-karsilandi/3/54/54/1931>

¹⁴ Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) ve Türk Keneşi arasında imzalanan Mutabakat Zaptı, Erişim tarihi: 15.12.2015, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/MoU_E-CO&TURKIC_COUNCIL_20141008_165753.pdf

Türk Dünyasının bir dış politika enstrümanı olarak çok taraflı diplomasinin de bir aktörü olma yolunda ilerlemektedir. Bunun yanında parlamenter diplomasi kurumu olarak Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi de Türk Dünyasında kritik işlevlere sahiptir.

Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)

Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in 2006 yılındaki Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanlarının 8. Zirve toplantısındaki inisiyatifi üzerine Türkiye öncülüğünde Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan Cumhuriyeti parlamento başkanlarının Kasım 2008 tarihinde İstanbul'da imzaladıkları TÜRKPA antlaşmasıyla¹⁵ kurulmuştur. Kurumun en temel amacı, üye ülkeler arasında siyasi diyalogun geliştirilmesi olarak belirlenmiştir. Böylece Türk Dünyasında ortak siyasi birliğin kurulmasına yönelik çalışma yapan diğer bir kurumsal mekanizma da hayata geçirilmiştir.

Diğer taraftan TÜRKPA, sadece üye ülkeler arasında değil, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Parlamentosu, Bağımsız Devletler Topluluğuna üye devletlerin Parlamenterler Asamblesi (BDT PAA), İslam Konferansı Örgütü Parlamenter Asamblesi (İKT PA) gibi bölgesel örgütlere yönelik de parlamentolar arası diplomasi uygulamaktadır. Böylece TÜRKPA, uluslararası diplomatik düzende kendine yer edinmeye çalışmaktadır. Uluslararası diplomatik sistemde uluslararası örgütler düzeyinde Türk Dünyasını temsil eden mekanizmaların artması beraberinde temsil edilme ve uluslararası toplumda söz sahibi olma gibi avantajları getireceği gibi aynı zamanda küresel siyasette de Türk Dünyası ülkelerinin güç unsurlarının artması demektir. Başta parlamenter diplomasi yürütmekle görevli olan bu mekanizma, sadece üst düzey parlamentolar arası ilişkilerin ötesinde ortak kültürel miras, tarih, sanat ve edebiyat alanlarında da işbirliğinin geliştirilmesine yönelik görev alanlarıyla Türk dünyasına yönelik kültürel diplomasi uygulamaktadır. Bununla birlikte Türk dünyasına yönelik kültürel diplomasi uygulayan esas yapılanma Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) başta gelmektedir.

TÜRKSOY

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), 1993 yılında Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan kültür bakanları tarafından imzalanan antlaşmayla kurulmuştur¹⁶. Türk Dünyasının UNESCO'su olarak nitelendirilen bu kurum temelde Türk Dünyasının ortak kültürünü geliştirerek Türk halklarının birlikteliği ve kardeşliğini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Böylece TÜRKSOY'un Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" formülünü uygulayan bir kurum olduğu ileri sürülebilir. Bu kültür teşkilatı sadece Türk halkları arasındaki ortak kültürü ve tarihi canlandırmayla uğraşmakla sınırlı kalmayıp küresel düzeyde dünyaya Türk kültürünü tanıtmaya rolünü de üstlenmiş bulunmaktadır. Bu yönüyle de TÜRKSOY'un kamu diplomasisi yürüterek dünya toplumlarını Türk kültürüne cezbettirmeye çalıştığı ve böylece dünyada Türk Dünyasının yumuşak güç olarak sivrilmesine de katkı sunduğu söylenebilir. Örneğin Türk Dünyasının ortak geleneği olan nevrüz bayramı, TÜRKSOY'un çalışmaları neticesinde tüm dünyaya tanıtılmış ve bir Türk kültürü olarak dünya kültür mirasına mal edilmiştir.

TÜRKSOY, kültür-sanat faaliyetleriyle öncelikle Türk halkları arasındaki ortak kültür ve tarihi canlandırıp güçlendirirken öte yandan Türk dünyasının zengin kültürel mirasını ve medeni-

¹⁵ Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) Antlaşması, <http://www.turk-pa.org/news.php?id=1113&lang=tr>

¹⁶ TÜRKSOY Antlaşma metni için bk. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KA-NUNLAR_KARARLAR/Kanun.tbmmc077/kanun.tbmmc077/kanun.tbmmc07703973.pdf

yet birikimini tüm dünyaya tanıtmaktadır. Özellikle Türk dünyasında kültür-sanat alanındaki edebiyatçı ve sanatçıları da tüm dünyaya tanıtmaktadır. Ayrıca teşkilat, Türk kültür eserlerinin dünya dillerine çevrilmesi çalışmasıyla Türk dünyasının eserlerini, düşüncelerini ve değerlerini geniş kitlelere ulaştırmaktadır. Diğer taraftan kurum, kültürel diplomasi alanında Türk dünyası kültür başkenti uygulamasını hayata geçirerek özgün bir yeniliğe de imza atmayı başarmıştır. Aslında Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik en büyük girişimi ve bütün bu kurumların temelini TİKA olduğu iddia edilebilir.

TİKA

Türk dünyasına yönelik Türkiye'nin en aktif ve en başarılı kurumu ise Sovyetlerin dağılması ve bunun sonucunda Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmasından sonra onların kalkınması için 1992 yılında TİKA kurulmuştur. Öncelikle yeni bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik, ticari, siyasi ve sosyo-kültürel kalkınmalarını sağlamak için bir dış yardım kuruluşu olarak çalışmalarına başlayan TİKA, ağırlıklı olarak altyapı çalışmalarına yönelmiştir. Zira yeni kurulan devletlerin ilk ihtiyaçlarını karşılamaya yoğunlaşan kurum, daha sonra Türkiye ile Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleriyle ilişkilerini geliştirmeye odaklanarak Türk dünyasında Türkiye'nin bir yumuşak güç enstrümanı olarak sivrilmıştır. Öyle ki, bölgede TİKA adı Türkiye ismiyle özdeşleşmiş hatta Soğuk Savaş dönemindeki 50 yıllık uzun bir kopukluktan sonra bölgenin Türk halkları Türkiye'yi TİKA aracılığıyla yeniden tanımaya başlamıştır denilebilir.

TİKA, Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerine okul, hastane ve yol vb. yapmanın yanında kalkınmaları için yaklaşık 500 milyon dolar civarında krediler ve hibeler de sunmuştur [Aydın 2008:427]. TİKA, 10 yıllık bir sürede Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerine yaklaşık 300 civarında teknik yardım ve işbirliği projesini hayata geçirebilmiştir [Ibid. 382]. Bugün ise TİKA, 2002-2012 yılları arasında yani 10 yılda 11 bin proje geliştiren daha etkin bir kurum haline gelmiştir¹⁷. Ayrıca bölge ülkeleri öğrencilerinin Türkiye'de eğitim görmeleri için büyük öğrenci projesi başlatmıştır. ABD'nin Fulbright bursu gibi Türkiye'nin de en büyük değişim programı olan büyük öğrenci burs projesiyle karşılıksız 55 milyon dolar harcanarak 10 yıllık dönemde yaklaşık 10 bin öğrenci Türkiye'de burslu okutulmuştur [Ibid. 385]. Bunların neticesinde bugün Kafkasya ve Orta Asya'ya gidip de TİKA'nın eserine şahit olmamak mümkün değildir. Böylece TİKA, öncelikle Türk dünyası başta olmak üzere Balkanlardan Ortadoğu ve Afrika'ya kadar küresel düzeyde Türkiye'nin yumuşak güç üreten başarılı bir dış yardım ve insani diplomasi enstrümanı olmuştur.

Yunus Emre Enstitüsü

2009 yılında faaliyetlerine başlayan Yunus Emre Enstitüsü, ağırlıklı olarak dünyaya Türkçe öğretmeyi misyon edinmiş Türkiye'nin kültürel diplomasisinden sorumlu bir kurumdur. Türkçenin bir dünya dili haline gelmesini ideal bir hedef olarak belirleyen kurum, bu amacını gerçekleştirmek üzere dünyanın dört bir tarafına kültür enstitüleri açmaktadır. Açıldığı 2009 yılından 2016 yılı başlangıcına kadar 3 kıtada 41 adet Türk kültür merkezi açmayı başarmıştır.

Türk Dünyası açısından ise Enstitü'nün Afganistan, Kazakistan, Kazan, Azerbaycan ve İran'da Türk kültür merkezleri açarak Türkiye Türkçesini özellikle Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine öğretmede kritik rol oynamaya başladığı ileri sürülebilir. Nitekim Türk Dün-

¹⁷ TİKA Dünyası, Sayı, 3, No 3, 2013, s.6.

yasının en önemli sorunlarından biri ortak Türkçe eksikliğidir. Öyle ki, 250 milyonu aşan Dünyadaki Türk nüfusunun ortak Türkçeye sahip olamaması aralarındaki iletişimi engellediği gibi aynı zamanda gerçek manada bir Türk Dünyasından bahsetmeyi de olanaksız kılmaktadır.

Bunun da ötesinde Türk Dünyası birliği ise hayal ve söylemden öteye gidememektedir. Çünkü Türkiye Türkçesi ile her ne kadar Azerbaycan Türkçesi yakın olsa dahi özellikle Kazakça, Kırgızca, Özbekçe neredeyse farklı bir dil gibi Türk dünyasının iletişimini engellemektedir. İşte bu yüzden Türk Dünyası birlikteliğinin en temelde Gaspıralı'nın ortaya koyduğu gibi ilk önce dilde birliğin sağlanması sine qua non (olmazsa olmaz) dur. Bu noktada Yunus Emre Enstitüsü'nün Türk Dünyası için ortak iletişim dili olarak Türkiye Türkçesini açtığı kültür merkezleri aracılığıyla öğretmesi büyük önem taşımaktadır. Öte yandan dil konusunda Türk dünyasında birlik olmadığı gibi dünyanın dört bir tarafına yayılan Türkler arasında da ortak hareket etmelerini sağlayacak bir yapılanma da söz konusu değildir. Ancak bunun için Türkiye, Başbakanlık bünyesinde Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı adıyla yeni bir kurum da açmıştır.

Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı (YTB)

2010 yılında Başbakanlığa bağlı bir kurum olarak açılan Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı, faaliyet ve görev tanımını T.C. Anayasasının 62. maddesine dayanmaktadır. Buradan hareketle YTB, görev alanını yurtdışında yaşayan Türk vatandaşları ile soydaş ve akraba topluluklarıyla sosyo-kültürel ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi olarak belirlemiştir. Bu çerçevede YTB'nin hedef kitlesi, yurtdışında yaşayan bütün Türkler hatta soydaş ve akraba topluluklarıdır. Bu da Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı'nın 250 milyonu aşan bir Türk Dünyasını hizmet alanı olarak gördüğünü ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda doğrudan Türk Dünyası için kurulan YTB'nin Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisinin de belkemiğini oluşturduğu söylenebilir.

Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik sadece kamu diplomasisi değil, genel politikasının da mihenk taşı haline gelmekte olan YTB, 'nerede bir Türk varsa o Türk'e sonuna kadar sahip çıkmak' sloganıyla hareket etmeyi vizyonu yapmıştır. Böylece YTB, Türkiye'nin Türk Dünyası politikasının temel bir aracı olarak öncelikle Türk Dünyası birlikteliği için Gaspıralı'nın işte birlik formülünü gerçekleştirebilmek için dünyadaki bütün Türkleri bir diaspora haline getirmek için çalışmalar yürütmektedir.

Bunun için YTB, dünyada bir Türk diasporası inşa etmeye yönelik STK politikası uygulamaktadır. Özellikle STK kapasite geliştirme programını faaliyete geçiren kurum, günümüz sivil toplum temelli küresel sisteminde nasıl STK olarak örgütlenilebileceğine dair eğitim programları düzenlemektedir. STK politikasıyla YTB, Türklerin STK olarak örgütlenmelerini ve böylece ortak refleksler verebilen bir Türk Dünyası lobisi oluşturmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede YTB, 2011-2013 yılları arasında 73 ülkede 321 projeyi desteklemiş ve STK'lara da 33 milyon TL harcamıştır. Ayrıca YTB, Türk Dünyası birlikteliği için Yurtdışı Vatandaşları Danışma Kurulunu kurarak bir nevi Dünya Türk Diaspora Meclisini oluşturmuştur. Bu meclisle Türkiye'nin küresel siyasette bir Türk Dünyası diasporası ve lobisi inşa etmeye başladığı ileri sürülebilir.

Zira 21. yüzyıl küresel siyasetinde bir güç odağı haline gelebilmek için büyük devletler Avrupa Birliği (AB), Şangay İşbirliği Örgütü ve Güney Doğu Asya Ülkeleri İşbirliği Örgütü (ASEAN) gibi bölgesel örgütlenmelere giderken Türkiye'nin de geç de olsa Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ), TÜRKPA gibi bölgesel yapılanmalara gittiği görülmektedir. Bu tür yapılanmaların küresel siyasette ortak bir güç bloğu haline gelebilmesi için ortak tutum ve dış politikaların belirlenmesinde kamu diplomasi-

sinin kritik bir yeri söz konusudur. Öncelikle Türk Dünyasında ortak bir düşünce birliğini sağlamak için kamu diplomasisiyle ortak tutumları inşa eden politikaların uygulanması gerekmektedir. İşte YTB de özellikle STK politikasıyla Türk Dünyasında birbirinden habersiz Türk topluluğunun STK örgütlenmeleriyle bir Türk Dünyası diasporası ve lobisi olarak somut hale gelmesi için kritik kamu diplomasisi çalışmaları yapılmaktadır.

Sonuç

Türkiye'nin geç de olsa kamu diplomasisi izlemeye başladığı ve iletişim çağına uygun olarak da Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisinin stratejik iletişim yönetimine odaklandığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda Türkiye, Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi yöntemlerinden biri olan stratejik iletişim politikası geliştirmiştir. Böylece Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi politikası geliştirdiği ve bunun için araçsal ve kurumsal düzenlemeye gittiği görülmektedir. Hatta Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerini gerçekleştirecek fazlasıyla kurumsal araçların hali hazırda mevcut olduğu, ancak asıl sorunun bunların entegre ve eşgüdümlü çalışmalar yapmalarını sağlayacak bir yapılanmadan noksan olduğu ortaya çıkmıştır. Bu araştırmada bu eksikliğe bir çözüm önerisi olarak 'Türk dünyası kurumsal mekanizmalar koordinatörlüğü'nün kurulması ileri sürülmüştür.

Diğer taraftan Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisinde bu araştırmada ele alınan kurumsal ve araçsal mekanizmaların yanında özel bir think tank kuruluşu olarak TASAM'ın Türk Dünyasına yönelik faaliyetleri¹⁸ sivil toplum ve STK düzeyinde kamu diplomasisinin önemli bir boyutunu gerçekleştirerek katkı sağladığı söylenebilir. Son tahlilde Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi politikasının öncelikle orta ve uzun vadeli stratejisinin oluşturulması ve bütün kurumsal ve araçsal mekanizmaların koordinasyonunu sağlayacak yapılanmaya gitmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

KAYNAKÇA

- 📖 ARIKAN Metin [2005]. "Gaspıralı'nın Türk Dünyası'na Tesirleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt V, Sayı 1, ss.13-20.
- 📖 AYDIN Mustafa [2008]. "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", Baskın Oran (der.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2001, Ankara: İletişim yayınları, 10. Baskı.
- 📖 BYEGM Hakkında, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/byegm-hakkında>
- 📖 DURAN Murat "Dilde Fikirde İşte Birlik: İsmail Gaspıralı", *21. Yüzyıl*, Sayı 34, Ekim 11, ss.101-107.
- 📖 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) ve Türk Keneşi arasında imzalanan Mutabakat Zaptı, Erişim tarihi: 15.12.2015, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/MoU-ECO&TURKIC_COUNCIL_20141008_165753.pdf
- 📖 EKŞİ Muharrem [2014]. *Kamu Diplomasisi ve Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- 📖 EROL Mehmet Seyfettin [2009]. "İniş-Çıkışlarıyla Türkiye'nin Türk Dünyası Politikası", içinde Sedat Laçiner, Hacı Necefoğlu, Hasan Selim Özertem (der.), *Türk Dış Politikası: Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri*, Usak, Ankara.

¹⁸ TASAM Türk Dünyası Faaliyetleri, Dünya Türk Forumları, http://tasam.org/trtr/spektrum/5/turk_dunyasi

- 📖 HOCKING Brian, Jan MELİSSEN [2015]. *Diplomacy in the Digital Age, Clingendael Report, Netherlands Institute of International Relations*, Erişim tarihi: 15.12.2015, http://www.clingendael.nl/sites/default/files/Digital_Diplomacy_in_the_Digital%20Age_Clingendael_July2015.pdf
- 📖 "Küreselleşen Dünyada Medya: Fırsatlar ve Sorunlar", I. Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumu, Ankara, 21-22 Aralık 2010.
- 📖 *Ortak Türk Tarihi Ders Kitabı*. <http://www.turkkon.org/tr-TR/ortak-turk-tarihi-ders-kitabi-devlet-baskanlarinca-memnuniyetle-karsilandi/3/54/54/1931>
- 📖 Siyasi İşbirliği, <http://www.turkkon.org/tr-TR/siyasi-isbirligi/3/33/33/34>
- 📖 SNOW Nancy, Philip M. TAYLOR (der.) [2009]. *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York-London.
- 📖 TASAM Türk Dünyası Faaliyetleri, Dünya Türk Forumları, http://tasam.org/tr-tr/spektrum/5/turk_dunyasi
- 📖 TİKA Dünyası, Sayı, 3, No 3, 2013.
- 📖 TİKA Tarihçemiz, <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihcemiz-222>
- 📖 Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahçıvan Antlaşması, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf
- 📖 Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Genel Bilgi, <http://www.turkkon.org/tr-TR/genelbilgi/1/10>
- 📖 Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) Antlaşması, <http://www.turkpa.org/news.php?id=1113&lang=tr>
- 📖 Türk Keneşi Üye ülkelerin Resmi dış politika merkezleri toplantısı, Basın Duyurusu, <http://www.turkkon.org/tr-TR/basin-duyurusu/3/54/54/2289>
- 📖 Türk-Ermeni İlişkilerinin geleceği, <http://www.turkkon.org/tr-TR/turk-kenesi-proje-direktoru-zamin-aliev-16-aralik-2015-tarihinde-ankara%20da-duzenlenen-turk-ermeni-iliskilerinin-gelecegi-uzerine-projeksiyonlarin-ele-alindigi-toplantiya-istirak-etmistir/3/54/54/2286>
- 📖 TÜRKSOY Antlaşma metni için bk. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KA-NUNLAR_KARARLAR/kanunbmmc077/kanunbmmc077/kanunbmmc077039-73.pdf